

KĄ TURI DŪNININKAI VIETOJ LITERATŪRINĖS KALBOS *ie, uo*

Nuo K. Jauniaus laikų įprasta manyti, kad bendrinės lietuvių kalbos *ie, uo* atitikmenys žemaičių dūnininkų tarmėje yra ilgi monoftongai *ī, ū*¹, nesiskiria nuo ilgųjų *ī, ū = y, ū*, t. y., kad tokioms lk. minimaliosioms poroms kaip *lieti : lýti, grúodas : grúdas* atliepia homonimai *líte/líti* „lieti; lyti“, *grúc/grúc* „gruodas; grúdas“. Tik kur-ne-kur dūnininkų paribiais pastebėta, kad vietoj lk. akūtinio *-uo-* tam tikrais atvejais pasitaikąs *uu* tipo diftongoidas: *grúuc* „gruodas“².

Tačiau neseniai, klausantis dūnininkų tarmės magnetofono įrašų, darytų Pākmenio (Šilalės raj.) kaime, pasirodė, kad vietoj lk. *ie, uo* toje tarmėje labai dažnai skamba diftongoidai, primeną dūnininkų *ei, ou* ir ypač rytinių dūnininkų (telšiškių) *iĭ, uu*, vartojamus *mīžis* „miežis“, *púudūs* „puodus“ tipo formose. Paakmenio šnektą patyrinėjus smulkiau, spėjimas visiškai pasitvirtino³: toje šnektose vietoj lk. *ie, uo* kirčiuotame skiemenyje iš tikrųjų beveik visur tariami *iĭ, uu* tipo diftongoidai: sakoma *tīĭ* „tie“, *snīĭks* „sniegas“, *šūū* „šuo“, *važ'ūutę* „važiuoti“, bet *trīs* (arba *trīns*) „3“, *nīkst* „nyksta“, *pūs* „pūs“, *grūte* „griūti“.

Kadangi Paakmenio šnektą yra beveik pačiame dūnininkų ploto centre, pagrįstai buvo galima manyti, kad panašiai yra ir kitose dūnininkų šnektose. Tam patikrinti parinktos šios minimalios žodžių poros, kurias bendrinėje kalboje ir aukštaičių tarmėse skiria tik *ie : ī, uo : ū* opozicijos: *grúodas : grúdas, kuōdas : kūdas* „liesas“, *lieti : lýti, rietas : rýtas, žiedukas : žydukas*, ir pamėginta nustatyti, ar jos skiriamos tarminėje kalboje asmenų, kilusių iš šių dūnininkų teritorijos vietų: Karklėnai, Laūkuva (tiksliau – Gulbės, kiek į rytus nuo Laukuvos), Užven-

¹ Žr., pvz., K. Явнис, Диалектологические особенности литовского языка в Россиенском уезде, — Памятная книжка Ковенской губернии на 1893 год, Отдел IV, 112; t. p. aut., Язык, — Памятная книжка... на 1896 год, Отдел IV, 114; G. Gerullis, Litauische Dialektstudien, Leipzig, 1930, 15; P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939, 17 t.; Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, 84; t. p. aut., Lietuvių kalbos tarmės, Kaunas, 1968, 55.

² Žr. V. Grinaveckis, Šiaurės vakarų dūnininkų fonetinės ypatybės ir jų raida, VVPI MD XI 70.

³ Žr. N. Stulgaitė-Ramanauskienė, Paakmenio (Šilalės raj.) tarmės fonetika (Rankraštis), Vilnius, 1969, 51 t. ir 54 t.

tis, Vaŕniai (šiauriniai dūnininkai, varniškiai), Batakiai (tiksliau – Mikiškės, 7 km į pietus), Eŕžvilkas, Laūksargiai (Tauragės raj.), Skaudvilė, Šaukėnai, Tauragė (Kęscių km.), Vainūtas (Bikavėnų km., 12 km į rytus), Viduklė (pietiniai dūnininkai, raseiniškiai). Informantai buvo prašomi išversti tas poras į savo tarmę ir pasakyti, ar skiriasi jos tarmėje ir (jeigu paaiškėdavo, kad skiriasi) kuo skiriasi⁴. Kartu stengtasi tarimo ypatumus aiškiai suvokti ir užfiksuoti raštu. Pasinaudota ir žodžiais, nesudarančiais minimalių porų (pvz., tokiais, kaip *šuõ, tiẽ, važiũoti* ir pan.).

Tyrimo rezultatai pasirodė stebėtinai aiškūs ir nedviprasmiški: visose minėto-se dūnininkų ploto vietose (įskaitant ir tokias periferines šnektas, kaip Eržvilko ir Viduklės) tos poros skiriamos be jokių didesnių svyravimų – kiek dvejoja tik asmenys, seniau atitrūkę nuo savo tarmės ir aktyviai jos nebevartoją. Vietoj bendrinės kalbos *ie, uo* visur tariami kiek mažesnio įtempimo ir ryškumo garsai⁵, negu vietoj *y, ū*. Kirčiuotame skiemenyje jie ilgėlesni už *y, ū* atitikmenis; jų priegaidė (tiek akūtinė, tiek cirkumfleksinė) atrodo lyg su dviem viršūnėm, viso garso kokybė nepastovi – primena sudėtinių dvibalsių kokybę. Nekirčiuotame skiemenyje (*žiedukas* tipo žodžiuose) lk. *ie, uo* atitikmenys skamba trumpiau, negu *y, ū* atitikmenys, bet, kaip ir kirčiuotame skiemenyje, atrodo mažiau įtempti ir ryškūs; išlieka ir didesnis ar mažesnis jų dvibalsiškumas. Visose pozicijose tas dvibalsiškumas, atrodo, yra kiek ryškesnis pietinių dūnininkų šnektose, ne toks ryškus – šiaurinių. Vis dėlto rytinių dūnininkų *mūžis* „miežis“, *pūudūs* „puodus“ ir tos pačios šiaurinių dūnininkų formos žymiau, rodos, nesiskiria, tik dūnininkai tuos garsus taria kiek uždaresnius ir trumpėlesnius, o dūnininkai – atvirėlesnius ir ilgėlesnius⁶. Atitinkami rytinių dūnininkų ir pietinių dūnininkų garsai skiriasi, rodos, tik priegaidėmis⁷: pietiniai dūnininkai neturi laužtinio akūto, o cirkumfleksą koncentruoja iš esmės antroje garso dalyje.

Turint galvoje tuos panašumus, *ie, uo* atitikmenis dūnininkų tarmėje, atrodo, tikslingiausia bus interpretuoti ir rašyti kaip dvibalsius *i̇, uu̇*: *grūuc|grūuc* „grūdas“, *kūuc|kūuc* „kuodas“, *li̇te|li̇ti* „lieti“, *ri̇c|ri̇c* „rietas“, *ži̇dòks|ži̇dùks* „žiedukas“. Tokiuose žodžiuose, kaip *šūũ|šūũ* „šuo“, *tī̇|tī̇* toks rašymas realų tarimą

⁴ Taip pat patyrinėta, kaip tuos dūnininkų tariamus žodžius skiria kitų tarmių atstovai (eksperimente dalyvavo auditoriai, kilę nuo Ignalinos, Kaūno, Kėdėnių, Mažeikių, Vilkaviškio, diktorium buvo dūnininkas nuo Karklėnų).

⁵ Jie nežymiai primena *e, o* tipo balsius (tiksliau – tarpinius garsus tarp *e, o* ir *i, u*), bet yra už juos uždaresni (ypač tos ypatybės gerai girdimos prieš pauzė – *šuõ, tiẽ* tipo žodžiuose).

⁶ Tai nesunku paaiškinti tarmių fonetinės sistemos ypatybėmis. Rytinių dūnininkų sistemoje *i, u* (vartojami žodžio gale, prieš aukštutinius balsius ir vietoj nekirčiuotų *i, ū*) yra labai uždari, ir jų priegaidės ne taip griežtai koncentruojamos pirmajame dvibalsių sande, kaip šiaurės dūnininkų šnektose.

⁷ Ypač tai pasakytina apie *ie* atitikmenį, vartojamą prieš kietąjį priebalsį (*rietas* tipo žodžiuose).

atspindi tiesiog idealiai, kitur neskiemeninis antrosios tų garsų dalies pobūdis nėra toks ryškus.

Ar tarp dūnininkų *i̇* : *ī*, *u̇* : *ū* yra realios, ar tik potencialios fonologinės opozicijos, pasakyti be platesnių tyrinėjimų nelengva. Informantai minėtas poras skiria visai nesunkiai (ypač jeigu jas taria tos pačios šnektos žmogus) – tai rodytų, kad opozicijos realios⁸. Tačiau, pripažinus jų realumą, neįmanoma suprasti, kaip jų iki šiol nepastebėjo net iš pačių dūnininkų kilę tyrinėtojai (net toks puikus dialektologas, kaip K. Jaunius) ir kodėl „bendrinėje“ tos tarmės atstovų kalboje pasitaiko *griēbas* „grybas“, *kaimīenas* „kaimynas“, *siūolas* „siūlas“ tipo hipe-rizmų. Taigi *i̇*, *u̇* fonologinio įvertinimo klausimą reikia kol kas laikyti atviru: galutinai į jį atsakys tik smulkesni ir gausesni tyrimai. Atviras kol kas ir *i̇*, *u̇* = lk. *ie*, *uo* paplitimo klausimas. Kadangi informantai buvo iš įvairių vietų, beveik tolygiai išsidėsčiusių visame dūnininkų plote, galima manyti, kad *i̇*, ir *ī*, *u̇* ir *ū* skyrimas – bendra visų dūnininkų ypatybė. Bet beveik neabejotina ir tai, kad dūnininkų plote gali būti bent atskirų salų, kuriose tie garsai nebeskiriami⁹.

Specialiai reikėtų patyrinti ir *i̇* : *ī*, *u̇* : *ū* distribuciją atskirų šnektų sistemoje. Tam tikrose padėtyse jų opozicijos, tur būt, neutralizuojamos net tose šnektose, kur jos, apskritai kalbant (visų pirma – kirčiuotoje pozicijoje), egzistuoja.

Visa tai, be abejo, paaiškės, kai į skirtingus *ie*, *uo* ir *y*, *ū* atitikmenis dėmesį atkreips tyrinėtojai, kilę iš pačių dūnininkų. Tačiau nepriklausomai nuo to, kaip bus atsakyta į čia keliamus klausimus, galima drąsiai sakyti, kad dūnininkai (bent didesnė jų dalis) skirtumą tarp lk. *ie*, *uo* ir *y*, *ū* atitikmenų yra išlaikę. Tai galutinai įrodo J. Kazlausko hipotezė¹⁰, pagal kurią dūnininkų fonetinė sistema esanti išriedėjus iš dounininkų sistemos: *i̇*, *u̇* gali būti tik *ei*, *ou* kontinuantai, susiaurėję dėl *ę*, *o* siaurėjimo tendencijos, daugiau ar mažiau būdingos visoms dūnininkų šnektoms¹¹.

⁸ Be to, panašių opozicijų realumas rytinių dounininkų tarmėje negali kelti jokių abejonių: *pūydu̇s* tipo formos čia puikiai suvokiamos be jokio specialaus konteksto.

⁹ Kadangi *i̇* ir *ī*, *u̇* ir *ū* yra labai panašūs, sunku patikėti, kad jie niekur nebūtų sutapę. Vis dėlto reikia pripažinti, kad tų garsų skirtumas nėra toks subtilus, koks gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio. 4 išnašoje minėto eksperimento metu *i̇* ir *ī*, *u̇* ir *ū* visi auditoriai skyrė teisingai jau antroju bandymu (t. y. vos vieną kartą išgirdę tų garsų skambesį). Kiek pasitreniravę (po 4–5 bandymų), jie lengvai nustatydavo, kokį garsą – *ī* ar *i̇*, *ū* ar *u̇* – turi netgi izoliuoti, be konteksto pateikti žodžiai.

¹⁰ Žr. J. Kazlauskas, Dėl baltų **ei* ir **ō* raidos lietuvių žemaičių tarmėse, – Baltistica, V (1), 1969, 29 tt. (ypač p. 32–33).

¹¹ Papildomu argumentu J. Kazlausko hipotezės naudai laikytinas tas iki šiol nepastebėtas faktas, kad dūnininkai, turį palyginti atvirus *ę*, *o* = lk. *i*, *u*, galūnėse yra išlaikę šioki tokį skirtumą tarp *ę*, *o* ir *i*, *u* tipo balsių. Pavyzdžiui, apie Karklėnus, Laukuvą, Užventį, Varnius, net Vainutą skiriama *sūnki* „sunki“ : *sūnkė* „sunkūs“, *gėri* „(tu) geri“ : *gėrė* „(būdv. dgs. vard.) geri“, *žūodė* „(vns. kilm.) žodžio“ : *žūodi* „(vns. gal.) žodį“, *šāuč'ō* „batsiuvi“ : *šāuč'u* „batsiuvių“ (bet dgs. gal. *vīrōs* „vyrus“, *žālč'ōs* „žalčius“; plg. doun. *vīrūs*, *žālč'ūs*).

ЧТО СООТВЕТСТВУЕТ ДИФТОНГАМ *ie, io* ЛИТЕР. ЯЗЫКА В ДУНИНИНКСКОМ ГОВОРЕ

Резюме

Согласно общепринятому мнению, рефлексами *ie, io* литовского литературного языка в жемайтском говоре „дунининкай“ являются долгие монофтонги *ī, ū*, совпадающие с *ī, ū = y, ū* литер. языка.

В статье приводятся факты, доказывающие, что такие минимальные пары, как *rietas* „ляжка“ : *rytas* „утро“, *kuõdas* „чуб“ : *kũdas* „худой“ в говоре „дунининкай“ различаются: вместо *ie, io* литер. яз. в этом говоре существуют дифтонгоиды типа *iĩ, uũ*, а рефлексы *y, ū* литер. яз. являются чистыми монофтонгами *ī, ū* (вышеупомянутые минимальные пары в говоре произносятся как *riĩc / riũc : rīc / rīc; kũũc / kuũc : kũc*).

Autorius dėkoja visiems informantams, padėjusiems pastebėti ir tirti čia aprašytus faktus — ypač buvusiai savo diplomantei N. Stulgaitei-Ramanauskienei, VVU Literatūros katedros aspirantei V. Daujotytei, VVU studentei R. Šliogerytei ir VVU Vokiečių kalbos katedros vyr. dėstytojui A. Tekoriui.